

ПРАВО НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ В ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ У ФРН: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, ПІДСТАВИ ВТРУЧАННЯ ТА РАМКИ ОБМЕЖЕННЯ

Косілова О. І.

У науковій статті аналізується право на свободу об'єднання в політичні партії у ФРН як одна з форм реалізації права на свободу асоціації.

Проаналізовано та обґрунтовано особливий правовий статус політичних партій серед усіх інших форм громадських об'єднань. Визначено зміст терміна «партійний привілей», «антиконституційна партія». Визначено особливості реалізації права на свободу об'єднання в політичні партії у ФРН порівняно з Україною, зокрема щодо правосуб'єктності членів політичних партій. Досліджено особливості реалізації цього права держслужбовцями; визначено сутність «оборонної демократії» в контексті інституційного та нормативного захисту функціонування політичних партій у ФРН.

Досліджено положення ключових міжнародних нормативно-правових актів та внутрішніх нормативних актів ФРН щодо реалізації цього права, проаналізовано окремі рішення Федерального Конституційного суду щодо обмеження цього права. Визначено зміст термінів «обмеження», «обмеження-обмежень», що застосовуються в німецькій правовій доктрині для врегулювання утворення та діяльності політичних партій.

Ключові слова: політичні права, свобода асоціації, право на свободу об'єднань у політичні партії, обмеження, обмеження-обмежень, втручання, заборона, Федеральний Конституційний суд, антиконституційна партія.

В науковій статті анализируется право на свободу объединения в политические партии в ФРГ как одна из форм реализации права на свободу ассоциаций. Проанализирован и обоснован особый правовой статус политических партий среди всех форм общественных объединений.

Определено содержание термина «партийная привилегия», «антиконституционная партия». Определены особенности реализации права на свободу объединения в политические партии в ФРГ по сравнению с Украиной, в частности относительно правосубъектности членов политических партий. Исследованы особенности реализации этого права госслужащими; определена сущность «оборонной демократии» в контексте институциональной и нормативной защиты функционирования политических партий в ФРГ.

Исследовано положение ключевых международных нормативно-правовых актов и внутренних нормативных актов ФРГ по реализации этого права, проанализированы отдельные решения Федерального Конституционного суда об ограничении этого права. Определено содержание терминов «ограничение», «ограничение ограничений», применяемых в немецкой правовой доктрине для урегулирования образования и деятельности политических партий.

Ключевые слова: политические права, свобода ассоциаций, право на свободу объединений в политические партии, ограничения, ограничения-ограничений, вмешательства, запрет, Федеральный Конституционный суд, антиконституционная партия.

Kosilova O. I. The right to freedom of association in political parties in Germany as one of the forms of realization of the right to freedom of association

The article analyzes right to freedom of association in political parties in Germany as one of the forms of realization of the right to freedom of association. Analyzed and reasonably the special legal status of political parties among all forms of public associations.

The content of the terms “party privilege”, “anti-constitutional party” are defined. The specifics of the exercise of right to freedom of association in political parties in Germany in comparison with Ukraine, in particular with regard to the legal personality of members of political parties, have been determined.

It was revealed that a feature of the German party legislation in comparison with the Ukrainian one is the absence of restrictions for civil servants, as well as for military personnel, the right to be a member of a political party. An employee retains the status of a politically active citizen, which does not depend on being in government or other service.

The essence of “defense democracy” is determined in the context of institutional and normative protection of the functioning of political parties in Germany.

The article studies the position of key international legal acts and internal regulations of the Federal Republic of Germany on the implementation of this right, analyzes individual decisions of Federal Constitutional Court on

restriction of this right. The content of the terms “restriction”, “restriction of restrictions” used in German legal doctrine to regulate the formation and activities of political parties has been determined.

An analysis of the normative legal acts of the Federal Republic of Germany and the practice of Federal Constitutional Court revealed that prohibition of a political party in the Federal Republic of Germany is a long and complicated procedure. Each party as a guarantor of democracy is under special constitutional protection. A political party can only be banned by Federal Constitutional Court on the proposal of the Bundestag, the Bundestrat, the Federal Government and the Land Government. It is important that when deciding on a ban, the Constitutional Court weighs all the grounds from the standpoint of expediency and proportionality.

Key words: *political rights, freedom of association, right to freedom of association in political parties, restriction, restriction of restrictions, interference, prohibition, Federal Constitutional Court, anti-constitutional party.*

Постановка проблеми та її актуальність. У демократично сформованій державі об'єднання (асоціації) мають важливе значення для формування політичної волі. Це право дозволяє громадянам об'єднувати зусилля для здійснення своїх інтересів, захисту прав і свобод. Як зазначає український дослідник М. Савчин, «сукупність таких об'єднань відображає можливість громадян шляхом самоорганізації вирішувати свої справи без утручання держави» [1, с. 361].

Політичні партії посідають особливе місце серед сукупності об'єднань, оскільки вони є одним з основних інструментів народовладдя та виборчого права. В одному з рішень Федерального Конституційного суду акцентовано важливість політичних партій: «У сучасній парламентській демократії для здійснення вільного акту голосування та прийняття рішень у вільному, відкритому процесі формування думки необхідне існування політичних партій, а також можливість у будь-який час створити нові партії, щоб дати шанс новим політичним ідеям стати ефективними у процесі формування політичної волі народу» [2].

Метою статті є дослідження міжнародних стандартів та національного законодавства щодо особливостей реалізації права на об'єднання в політичні партії у ФРН, регламентація цього права, способів та рамок обмежень.

Виклад основного матеріалу.

1. Міжнародні та європейські стандарти права на свободу асоціації

Право на свободу асоціації є одним з основних прав людини, що закріплене в нормах міжнародного права та внутрішньому законодавстві кожної

країни. Зокрема, згідно зі ст. 20 Загальної декларації прав людини, «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. Ніхто не може бути примушений уступати до будь-якої асоціації». У ч. 4 ст. 23 закріплено право створення профспілок для захисту своїх інтересів [3]. Розвиток цих положень ми можемо знайти у ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, де конкретизовано: «Кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включно із правом створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я й моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» [4]. Подібне формулювання міститься у ст. 11 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. У ч. 2 ст. 11 зазначається, що: «Здійснення цих прав (права на свободу мирних зібрань та свобода об'єднання) не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинів, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб і є необхідними в демократичному суспільстві. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, котрі належать до збройних сил, поліції або органів державного управління» [5].

Для країн-учасниць Європейського Союзу закріплення права на свободу асоціації здійснено також у ст. 12 та ст. 28 Хартії основних прав Європейського Союзу (GR-Charta). Зокрема, у ст. 12 зазначено: «(1) Кожна людина має право, особливо в політичному, профспілковому та громадянському суспільстві, вільно й мирно збиратись з іншими на всіх рівнях та вільно об'єднуватись з іншими, що містить право кожної людини на захист. (2) Політичні партії на рівні Союзу допомагають висловити політичну волю громадян Союзу)» [6].

Ці міжнародні та європейські юридичні акти, з одного боку, визначають змістове ядро – право на свободу асоціації, а, з іншого боку, міжнародні та європейські стандарти його реалізації. Метою цього права, як це впливає зі ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, є об'єднання приватних осіб для захисту своїх законних інтересів [4]. Така позиція закріплена

в абз. 1 ст. 11 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [5]. Отож названа ідея визначає сутність права на свободу асоціацій.

2. Національні стандарти права на свободу створення політичних партій у ФРН

Загалом, у широкому розумінні, право на свободу об'єднань («Vereinigungsfreiheit»), закріплене у ст. 9 Конституції ФРН, містить також і право на об'єднання в політичні партії. Хоча, відповідно до законодавства ФРН, політичні партії не належать до громадських об'єднань. Зокрема, в §2, п. 2 закону «Про регулювання публічного права на об'єднання» йдеться про те, що: «Об'єднаннями за змістом цього закону не є: політичні партії у значенні статті 21 Основного Закону, фракції німецького Бундестагу та парламенти федеральних земель» [7].

Про важливість забезпечення права на асоціацію говориться в рішенні Федерального Конституційного суду Німеччини: «Маючи право утворювати асоціації та товариства, ст. 9 п. 1 Основного Закону гарантує складовий принцип демократичного та конституційного порядку: принцип вільного формування соціальної групи. Зміст прав людини, закріплений в Основному Законі ФРН, ґрунтується на ст. 1. У ній людина розглядається не як ізольований індивід, а як особистість, яка пов'язана із громадою, для розвитку якої важливі різноманітні міжособистісні відносини. Вони багато в чому створюються асоціаціями» [8].

В Основному Законі ФРН право на утворення громадських об'єднань закріплено у ст. 9 розділу I «Основні права», а діяльність політичних партій регламентовано в розділі II «Федерація та землі», ст. 21 [9]. Таким чином, політичні партії в Німеччині розглядаються в Конституції як складник частина конституційного державного ладу. Ст. 21 основного Закону визначає правове становище політичних партій, які мають особливе значення, що відрізняє їх від інших видів громадських об'єднань. Зокрема, вони беруть участь у виборах Бундесканцлера, так само як і у виборах місцевих голів, займаються міжнародною та внутрішньою політикою. Таким чином, у практиці роль та значення політичних партій не варто недооцінювати [10, с. 23].

Завдання участі у формуванні політичної волі народу, яке покладено на партії Конституцією ФРН, надає партіям особливе становище, яке чітко відрізняє їх від інших політичних об'єднань, до того ж конституційний мандат, адресований партіям, у тісному зв'язку зі статтею 20 Основного Закону, визначає, що вся державна влада похо-

дить від народу й може бути передана від народу лише обраним представникам шляхом виборів [9].

Право на свободу асоціацій (об'єднань) закріплено у статті 9 Основного Закону ФРН. Воно містить положення, що:

- 1) визначають загальну свободу асоціацій;
- 2) прямі конституційні гаранті цього права;
- 3) свободу асоціацій (асоціації для забезпечення та сприяння умовам праці та економіці).

Подальше нормативне регулювання здійснюється взаконі «Про регулювання публічного права на об'єднання» (Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinsrechts /VereinsG) [11], законі «Про політичні партії» (Gesetz über die politischen Parteien) [12], законах, які регулюють проведення місцевих виборах у федеральних землях.

Відповідно до §2 п. 1 Закону «Про політичні партії», «партії – це об'єднання громадян, які постійно або тривалий час упливають на формування політичної волі на рівні федерації чи землі й хочуть брати участь у представництві народу в німецькому Бундестазі або в ландтагах, якщо, зважаючи на загальну картину реальної ситуації, зокрема, відповідно до розміру та стійкості їх організації, кількості їх членів та їх появи на публіці, вони забезпечують достатню гарантію серйозності цієї мети» [12].

Хоча у ФРН лише громадяни (німці) мають право на свободу асоціацій (ст. 9 п. 1), свобода асоціацій гарантується як основоположне (загальне) право людини. Це основне право, зокрема, стосується права на створення коаліцій, передбачених законодавством про працю, тобто як об'єднання працівників чи роботодавців, що спільно захищає їх інтереси щодо іншого соціального партнера, а також щодо широкої громадськості та держави.

У законі «Про політичні партії» немає прямої вказівки щодо заборони іноземців бути засновниками чи членами політичної партії, хоча й зазначено, що політичною партією не є об'єднання, більшість членів якої є іноземцями (§ 2 п. 3) [12]. Отже, іноземці у ФРН мають право бути членами політичних партій, на відміну від України, де право утворювати політичні партії та бути членом партії належить виключно громадянам України.

Одним із ключових принципів забезпечення діяльності політичних партій у Німеччині є принцип рівних можливостей, який був неодноразово закріплений у рішеннях Федерального Конституційного Суду: Відповідно, право партій на рівні можливості «впливає з того значення, яке мають свобода партійного утворення та багатопартійний принцип для вільної демократії» [13]. «Принцип

рівних можливостей партій», за словами Федерального Конституційного Суду, «застосовується не лише до сфери виборчих прав у вужчому розумінні, але й до передвиборної агітації, яка має важливе значення для підготовки до виборів, якщо на неї впливають заходи публічної влади [14].

Рівні можливості для партій у значенні Основного Закону означають, що в межах свободи заснування партій та зобов'язань брати участь у формуванні політичної волі народу кожна партія має право стати більшістю.

Щодо обмеження членства в партії окремих категорій осіб, зокрема держслужбовців, у ФРН такого обмеження, на відміну від України, немає. Таким чином, державний службовець може залишатись політично активним та бути членом партії. Особа не відмовляється від своїх основних прав, коли стає державним службовцем. Однак відносини обов'язку та лояльності, які наявні між ним та його роботодавцем, зобов'язують державного службовця дотримуватись «основних обов'язків» «неупередженості та справедливості», відповідно до §33 п. 1 реч. 2 Закону, що регулює статус державних службовців у федеральних землях (BeamtStG); він повинен підтримувати та захищати вільний демократичний основний порядок, закріплений в Основному Законі (§33 п. 1 реч. 3 BeamtStG). Таким чином, обов'язок державного службовця виконувати Конституцію є частиною ланцюга положень, котрі становлять поняття «оборонна демократія» [15]. До цього додається обов'язок нейтралітету: державний службовець не повинен використовувати своє службове становище проти інших політичних партій та ідеологій. Оскільки, як зазначено у ст. 33 реч. 1: «Чиновники служать усьому народові, а не одній партії».

В усіх інших питаннях держслужбовець як приватна особа і як громадянин зберігає свій «статус *politicus*»: йому дозволяється публічно висловлюватись із політичних питань (зокрема суперечливих), брати участь у політичних заходах та зборах. Він може бути членом політичної партії та бути активним у ній, артикулювати себе під кутом зору партійної політики, брати участь у виборчій боротьбі та висувати свою кандидатуру на політичні посади. Все це, безумовно, є само собою зрозумілим для ліберальної демократії й не суперечить їй.

3. Критерії та підстави обмеження права на свободу об'єднання в політичні партії у ФРН

Відповідно до німецької правової доктрини, під час установаження обмежень прав і свобод

людини і громадянина важливо встановлювати «Schranken» («обмеження») та «обмеження обмежень» («Schranken-Schranken»), тобто межі, яких варто дотримуватися під час обмеження основних прав [16].

Водночас сам термін «втручання» («Eingriff»), що широко використовується у німецькій правовій доктрині, відповідає терміну «обмеження» у вітчизняній юриспруденції. Сам термін «втручання» можна визначити як цілеспрямовану (імперативну) діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення громадського інтересу, захисту державного ладу, громадського порядку, прав та свобод громадян [17].

«Schranken» («обмеження») означає втручання в основні права людини на підставі нормативно-правового акту, прийнятого парламентом або адміністративного акту органів державної влади.

(«Schranken-Schranken») «Обмеження обмежень». Втручання в основні права, зокрема у право на об'єднання в політичні партії, повинно здійснюватись виключно на підставі закону (діє так зване «законодавче застереження» (нім. «Gesetzesvorbehalt»)) або легітимного адміністративного акту. Водночас сам нормативно-правий акт повинен бути конституційним формально та матеріально [18, с. 18].

Втручанням у право асоціацій, закріпленому у ст. 9 п. 1 Основного закону, є всі норми, котрі перешкоджають здійсненню свободи асоціацій. Найважчою формою втручання є заборона. Зокрема, у ст. 9 п. 2 Конституції ФРН зазначено, що: «Асоціації, цілі чи діяльність яких суперечать кримінальним законам або спрямовані проти конституційного порядку або проти ідеї міжнародного порозуміння, заборонені».

Положення, закріплені у ст. 9 п. 2 Основного закону, мають слугувати бар'єром на шляху до свободи асоціацій для правової визначеності. Таким чином, під час втручання у право на свободу асоціацій має бути встановлено, що заборона здійснюється лише на законних засадах і таким чином задовольняє юридичну визначеність [18, с. 378].

Загальними підставами для обмеження права на об'єднання у ФРН є:

- заборона асоціації можлива лише за дотримання умов, визначених у ст. 9 п. 2 Основного закону та відповідно до принципу пропорційності;
- «кримінальними законами», про порушення яких указується у ст. 9 п. 2 Основного закону, є лише загальні кримінальні закони, які не мають статусу спеціального закону, спрямованого проти свободи асоціацій;

– підставою для заборони асоціації є умова, що асоціація порушує ідею міжнародного розуміння, або якщо вона пропагує расову або національну неповноцінність певних груп [18, с. 100].

Щодо втручання у право на об'єднання в політичні партії, то варто зазначити, що втручання (обмеження) в діяльність об'єднань громадян та політичних партій (до найвищого рівня обмеження – заборони) здійснюється відповідно до положень основного закону (ст. 9 п. 2), закону «Про політичні партії» [12].

Варто наголосити, що діяльність політичних партій у ФРН перебуває під особливим інституційним та нормативним захистом. Оскільки партії мають важливе значення для функціонування демократії, то завдяки цьому Основний Закон надає їм підвищену гарантію захисту та існування (так званий «партійний привілей») (Parteienprivileg).

Цей привілей виражається насамперед у тому, що, на відміну від інших політичних об'єднань, політичні партії можуть бути визнані неконституційними лише Федеральним конституційним судом за заявою щодо розгляду справи від Бундестагу, Федерального уряду або Федеральної ради. Звідси випливає, що до прийняття рішення Федерального конституційного суду ніхто не може юридично стверджувати, що партія є неконституційною.

Згідно з формулюванням ст. 21 Конституції ФРН, заборона партії може бути розглянута лише в тому разі, якщо партія, зважаючи на свої цілі або поведінку своїх прихильників, має на меті зміну або ліквідацію вільного демократичного конституційного ладу ФРН.

У ст. 21 п. 2 Основного Закону зазначено, що «Партії, які прагнуть, зважаючи на їх цілі або дії їхніх прихильників, завдати шкоди основам вільного демократичного ладу або усунути його, загрожують цілісності Федеративної Республіки Німеччини, є антиконституційними». У п. 3 зазначено, що «Партії, які, відповідно до своїх цілей або поведінки своїх прихильників, спрямовані на звуження чи усунення вільного демократичного основного порядку або загрозу існуванню ФРН, виключаються з державного фінансування».

Згідно із Законом «Про політичні партії» партія втрачає статус такої, якщо вона не голосує на федеральних або державних виборах протягом шести років [12].

У §33 п. 1 указанного закону закріплено положення щодо заборони організацій-замінників: «Забороняється утворювати організації, які докла-

дають неконституційних зусиль партією, забороненою згідно зі ст. 21(2) Основного закону спільно з розділом 46 Закону «Про Федеральний конституційний суд» (організація-замінник), або продовжувати існувати організації, яка є організацією-замінником забороненої партії» [12].

Питання про антиконституційність партій та припинення їх державного фінансування вирішує Федеральний Конституційний Суд [9].

Поки в історії ФРН було дві заборони політичних партій:

– 1952 р. Заборона Комуністичної партії Німеччини (KPD);

– 1956 р. Заборона Соціалістичної партії рейху (SRP), яка була спадкоємицею Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (NSDAP).

У зв'язку із заборонаю КРН (KPD) у 1956 році ФКС розтлумачив значення терміну «антиконституційна партія», яке визначено в Основному Законі: «Партію не можна вважати неконституційною лише тому, що вона не визнає найвищих принципів вільного демократичного основного порядку; варто додати активне, воєнне, агресивне ставлення до заведеного порядку».

У сучасній Німеччині тривають дискусії, чи варто заборонити ультраправу радикальну екстремістську партію Національно-демократичну партію (NPD). У 2001 році було звернення до Федерального Конституційного Суду від Федерального уряду, Бундестагу та Бундесрату щодо визнання НДП як антиконституційної партії. Заявники звинуватили партію в тому, що вона намагається втрутитись у вільний демократичний конституційний лад. Проте, як було з'ясовано, процедура заборони була суперечливою на момент подання заявки, оскільки здійснювалася під тиском із боку співробітників Федеральної служби розвідки. Однак рішення Федерального Конституційного суду щодо застосування заборони партії від 18 березня 2003 року не набрало необхідної кількості голосів [19]. Голова Федерального Конституційного суду А. Фоскуле у своєму виступі назвав заборону будь-якої партії «палицею із двома кінцями», пояснивши, що такий захід «обмежує свободу, щоб її ж зберегти». Будь-який судовий процес про заборону як таку є серйозним випробовуванням для вільної демократичної держави» [22]. В наступні роки були наступні спроби визнати партію неконституційною, а втім, вони не мали успіху.

Висновки. В Німеччині право на створення політичних партій є невід'ємним складником конституційного ладу.

Заборона політичної партії у ФРН є тривалою і складною процедурою, оскільки кожна партія як гарант демократії перебуває під особливим конституційним захистом. Заборонити політичну партію може виключно Федеральний конституційний суд за поданням Бундестагу, Бундесрату, Федерального Уряду та Уряду земель. Важливо, що під час прийняття рішення про заборону Конституційний суд зважає всі підстави з позицій доцільності та співмірності. У разі із праворадикальною партією НДП суд дійшов висновку, що хоча партія і є антиконституційною, але не становить загрозу конституційному ладу та демократії в Німеччині, тому її заборона не є виправданою.

Особливістю німецького партійного законодавства, порівняно з українським, є відсутність обмежень для державних службовців, як і для військовослужбовців, права бути членом політичної партії. Таким чином, за особою зберігається статус політично-активного громадянина, який не залежить від перебування на державній або іншій службі. Отже, держслужбовець у ФРН визнається представником усього народу, а не конкретної партії, який зобов'язаний дотримуватись нейтралітету та лояльності до інших партій та ідеологій. Водночас перебування держслужбовця в антиконституційній партії заборонено, тобто партійний привілей не поширюється на держслужбовців.

У політичних партіях Німеччини немає обмежень щодо членства в них іноземців, таким чином забезпечується демократизм та відкритість партій до думки осіб, які не мають німецького громадянства. Водночас іноземці не володіють ні активним, ні пасивним виборчим правом на федеральних виборах, але можуть впливати на рішення, які приймаються в межах конкретної політичної партії. Також іноземцям громадянам ЄС надано право голосувати на місцевих виборах.

Література

1. Савчин М. Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М. Баймуратов. Київ: Правова єдність, 2009. 1008 с. С. 361.
2. BVerfGE 91, 262. *Parteienbegriff I*. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv091262.html>.
3. Загальна декларація прав людини. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version>.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

6. Charta der Grundrechte der Europäischen Union. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_de.pdf.

7. Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinsrechts (Vereinsgesetz) https://www.gesetze-im-internet.de/vereinsg/_2.html (27.05.20).

8. BVerfGE 50, 290 – Mitbestimmung. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv050290.html>.

9. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949>.

10. Hallermann A., Kaim. Parteien im internationalen Vergleich. Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2003, 102 p.

11. Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinsrechts (1964). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vereinsg/>.

12. Gesetz über die politischen Parteien (1967). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/partg/>.

13. BVerfGE 69, 257 – Politische Parteien. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv069257.html>.

14. BVerfGE 47, 198, 225- – Wahlwerbesendungen. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv047198.html>.

15. BVerfGE 39, 334/Ls. 2 – Extremistenbeschluss <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv039334.html>.

16. Beck'scher Online-Kommentar GG. URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/komm/BECKOK_29_BandVerfR/GG/cont/BECKOK.GG%2Ehtm.

17. Косілова О., Поєдинок В. Втручання у права людини в німецькій та українській правових доктринах (2019). *Порівняльно-аналітичне право*. № 3, С. 50-56. URL: http://www.pap.in.ua/3_2019/13.pdf.

18. Eppig V. Grundrechte (2010). Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 471 p.

19. BVerfGE 5, 85- – KPD-Verbot. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv005085.html>.

20. Чи заборонять в Німеччині право радикальну НДПН. DW від 16.01.2017 URL: <https://www.dw.com/uk/>.

*Косілова О. І.,
кандидат політичних наук, доцент,
науковий співробітник
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*